

ВПЛИВ ЧАСОВИХ МАРКЕРІВ НА СЕМАНТИКУ ТЕПЕРІШНЬОГО АКТУАЛЬНОГО ЧАСУ (на матеріалі творів Лесі Українки)

Показано базову роль лексичних компонентів – часових конкретизаторів у розрізненні типів загального теперішнього часу, проаналізовано їхнє функціональне навантаження і спеціалізацію для позначення актуального перебігу теперішньої дії.

Ключові слова: грамема теперішнього часу, актуальний теперішній час, лексичні компоненти, момент мовлення.

Грамема теперішнього часу виступає центром категорії часу, позначаючи актуальний перебіг дії, події відносно моменту мовлення про неї. Вона утворюється тільки від дієслів недоконаного виду. І. Р. Вихованець зазначає, що значення теперішнього часу спрямоване на вираження часової ознаки дій і станів, співвідносних із моментом мовлення [1, 92]. На думку А. П. Загнітка, „теперішній завжди уявляється як невловимий, тому він протиставлений минулому” [2, 30]. Учений пов’язує його функціонування з наявністю в системі деяких мов невизначеного часу, яким може, власне, виступати теперішній час, наголошуючи на тому, що „значення форми невизначеного часу залежить в першу чергу від характеру дії, вираженої дієсловом” [там же]. Форми невизначеного часу мають у більшості випадків значення теперішнього за умови протяжного, тривалого перебігу дії, репрезентованої дієсловом. О. І. Бондар кваліфікує семантику теперішнього як нечітку, розмиту, таку, що залежить від психологічного часу окремого індивіда-мовця [3, 14], а виділений ним вид теперішнього негайного визначає як відображення реального майбутнього і психологічного теперішнього, наприклад: *Кличеш? Я йду!; Годі тепера! ні скарж, ані плачу, Ні нарікання на долю – кінець!; Ну то рішай же зараз: чи ти, чи я;*

Та зараз, тату! Вже ж його немає. Я розчешу поплутаний сікняг.

У цій статті показано базову роль лексичних компонентів – часових конкретизаторів (маркерів) у розрізненні типів загального теперішнього часу, проаналізовано їхнє функціональне навантаження і спеціалізацію для позначення актуального перебігу теперішньої дії. У науковій літературі особливу увагу цьому питанню присвятив А. В. Бондарко [4], визначаючи часові лексичні конкретизатори як периферію функціонально-семантичного поля темпоральності. О. І. Бондар розглядає семантичні конкретизатори як периферійні засоби, зауважуючи, що лексична часова семантика спроможна вказувати лише на загальний часовий план [3, 14].

За особливостями словоутворення граматичні форми теперішнього часу реалізують два значення: детерміноване, коли дія відбувається у певний часовий проміжок (*сьогодні, зараз, тепер*) і недетерміноване, коли дія відбувається безвідносно щодо часових меж: воно може бути уточнене прислівниками типу *завжди, постійно*. Теперішній актуальний час характеризує вираження конкретної часової локалізації дії, події і позначає реальний збіг виконання дії або тривалості певного стану з моментом мовлення про них. Він також описаний у літературі як теперішній безпосереднього спілкування, конкретний теперішній моменту мовлення [4, 65], ситуативно локалізований теперішній [5, 11]. Теперішній неактуальний передає значення, пов'язане із вираженням дій, станів, які не мають часових обмежень, тобто конкретного стосунку до моменту мовлення. Це часове узагальнення, розрізняване постійністю ознак. Наприклад: *Не раз, вернувшись з походу, лицарство з нами бавиться при танцях; Та ми, раби, самі не раз не знаєм, що робим по неволі, що по волі...; Подлі жидиська раз у раз вештаються по нашій дачі з усяким фруктом; Я справді не вдалася до того, щоб весь день в ярмі ходити так, як твоя сестра; Чи мав би й я весь вік, як ти, сидіти без хліба і без слави?; Маю гесну ту щодня і щогодини, навколо себе чую плач і скрегіт, щодня мені робак той точить*

серце; Оце щоранку Микось вбігає знадвору і гукає; То де ж він, той рятунок, в чім той викуп гріхів усього світу, як ізнов щодня криваві викупи даються?; Пашкевичеву кна-кну бачу щодня по обіді; Сходить знов додолу і сідає на найближчому щаблі сходів під кипарисом; Знов мовкне; Співає знов; Знов пригортає її; Степан, випивши, знов сідає; І знов нічого я не розумію; Вона ж у нас не ходить, як римлянка, по всіх усядах. Завжди в гінекеї та все в роботі; Ти завжди носиш корогву?; Твої листи завжди пахнуть зов'язлими трояндами; Завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний; Іконку я ношу при собі завше; Ти все загадуєш любов, Вона й моя наставниця єдина; Ми все сидимо дома; „І нащо зима та люта? – Все вони питають”; З високих круч луна орлиний клекіт, Лиш тихі води все стоять мовчазно; Було, часом мама в місто виїжджає, – Там то вже пильненько доня виглядає!; Коли я часами журуюся і плачу, – Я щастя у долі тоді не прошу; От, може, вам колись, – часами це буває, – Розглянути старі шпиргали прийде хіть; ...Ліля почала справніше вчитися та люди частіше заходять до нашої хати; Крик Прометей лунає безліч віків по світі; Якось ти ніколи насправді не пишеш про свої діла; Над давнім лихом України Жалкуєм-тужим в кожний час. На характер перебігу дії, позначуваної дієсловом теперішнього часу і розрізнуваної як актуальна / узуальна тривалість, указують, зокрема, часові актуалізатори. Найпоказовіше вони виступають у реченнях, ужитих паралельно, як-от: Та я ж тепер ніде його не бачу → Ти дивився й не бачиш, маловірна; Чи він живий, мій Ахіллес?.. → Тепер уже не мій, – Там, може, еллінка або троянська бранка Зове його своїм...; В нас не такі палати, щоб не було з кутка в куток все чутно! → Палати є тепер лиш у римлян.

Система лексичних засобів із часовою семантикою досить розвинена в українській мові. Ми розглянемо лише ті, які мають вплив на моделювання теперішнього актуального часу перебігу дії. На позначення дій та станів, що збігаються з моментом мовлення, не виходячи за його межі, особливо виразно вказують (у сполучі з дієсловами недоконаного виду) семантичні конкре-

тизатори актуальності проходження дії на зразок: *сьогодні, тепер, зараз, нині, в цю мить, у цю хвилину, щойно, тільки що, якраз, ще, вже, ось* тощо. Наприклад: *Однаке Ніке до кухні мусить – допомогти матері, – бо в нас сьогодні оргія правдива* (Леся Українка); *Нерісо, ти сьогодні вередлива; Вночі тепер сплю мало А ледве сліз не ллю; Думки навіває мені тепер Чорне море; Тепер мені здається, Що то було у сні!; Тепера справозання З життя свого здаю; „Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм...”;* *Але ж тепера я даремне гину І думаю про той даремний жаль; Евфрозіна (молода, але вже не юна, убрана побуденному, видно, тільки що від роботи. Нахилиється і обіймає матір); Ось вони йдуть. Корогва у них має, наче вогонь. Наче дим наступає, сива юрба. Сунуть лави тісні, чутно – співають „про волю пісні”;* *Он в церкву ідуть молодята до шлюбу, Он мати колише дитиньку любу* (Леся Українка); *„Мамо, іде вже зима, Снігом травицю вкриває, В гаю пташок вже нема...”;* *Вже мушу я кінчати, Вже годі віршувать; Ще сонячні промені сплять, – Досвітні огні вже горять; Ще маревом легким над нами витає Блакитна весняна мрія; Чи над лавами ще в’ється Корогва хрещата наша?**

У системі форм українського дієслова відсутнє спеціальне позначення ближнього / віддаленого часу. Проте віднесеність дії до ближнього / віддаленого теперішнього (теперішнього актуального / неактуального) диференційована лексичними конкретизаторами: *у цю хвилину заходить – сьогодні заходить і каже... – часто заходить до нас; щойно прибігає – удень прибігає – завжди прибігає після школи; зараз думає – думає про майбутнє.* Порівняймо, наприклад, часову актуальність (наближеність до моменту мовлення) і її віддаленість аж до узуального значення у вживанні одного дієслова із різними часовими актуалізаторами: *Я бачу вже тебе, кохана, Таку схвильовану, невбрану* (Ганна Чорна) – *Та я ж тепер ніде його не бачу* (Леся Українка) – *Тебе я так рідко бачу. Я бачу тебе уві сні. Я бачу, як тихо плачу, Як*

* Усі попередні цитати – з творів Лесі Українки.

думи находять сумні. Я бачу, як мокнуть каштани Під осені сірим дощем... (М. Пономаренко) – Вже кілька днів ту чудову дівчину бачу, а більш нікого (А. Чайковський) – Я майже щодня бачу тебе у сні (В. Домонтович) – Я таку тебе завжди бачу, Образ в серці такий несучу – Материнську любов гарячу І твоєї душі красу (В. Симоненко) – Хто живе завжди у присутності Бога, хто завжди бачить Його перед собою, той не зрешить і не спіткнеться у житті (З газети); Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу, що загинути мушу (Леся Українка) – Плаче за вікном останній дощ, Знає він, що Разом з ним сьогодні плачу я (Л. Вінн) – Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже (Т. Шевченко) – Я плачу тому, що люблю... (В. Сосюра) – Та чого ж я усе плачу?.. (Г. Кв.-Основ'яненко) – ...я завжди плачу од зворушення, коли серед людської тайги знаходжу оцю рідну квіточку женьшиєня дорогого (О. Довженко) – Коли чия душа тужить, тому весь світ плаче (Г. Сковорода).

Такі лексичні засоби, безумовно, наділені лише функцією деталізації і конкретизації часу перебігу дії, залишаючи, у більшості випадків, основну співвіднесеність із парадигмою „теперішній / минулий / майбутній” дієслову. Можемо кваліфікувати такий характер їхньої взаємодії як розподіл семантичного навантаження для уточненої (актуальної) моделі часової тривалості дії.

Виходячи із викладеного вище, можемо говорити про те, що лексичні компоненти мають функцію конкретизатора тривалості дії, їхньою характерною ознакою є доповнення семантичного ядра „тепер”, тобто наповнення перебігу теперішньої дії актуальним стосунком до моменту мовлення про неї. Позначення дій, станів, співвідносних із моментом мовлення, є актуальним часом перебігу цих дій, який і становить семантичне ядро теперішнього часу загалом, суттєво відрізняючись від невластиво-теперішнього. У сполучі з часовими конкретизаторами форми теперішнього часу дієслова чітко вказують на їхній безпосередній зв'язок із моментом мовлення, не виходячи за його межі і реалізують значення актуального теперішнього.

Література

1. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті.– К.: Наук. думка, 1988.– 256 с.
2. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці: Навч. посіб.– К.: НМКВО, 1990.– 130 с.
3. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: функціонально-ономасіологічний аспект: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. / НАН України, Ін-т української мови.– К., 1998.– 32 с.
4. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола.– Л.: Просвещение, 1971.– 239 с.
5. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Отв. ред. А. В. Бондарко.– Л.: Наука, 1990.– 264 с.
6. Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1975.– Т. 1. Поезії.– 447 с.; Т. 10. Листи.– 542 с.
7. Українка Леся. Твори: В 10 т.– К.: Дніпро, 1965.– Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті.– 382 с.
8. Українка Леся. Поезія. Драматичні твори.– К.: Наук. думка, 1999.
9. Українка Леся. Грай, моя пісне! (Поезії, написані на Волині).– Луцьк: РВВ Волин. облполіграфвидав, 1990.– Т. 1, 2.

Romanyuk S. The Impact of Time Markers on Semantics of the Present Continuous Tense (Based on Lesya Ukrainka's Works).

Basic role of the lexical parts is qualified in this article as a concrete tense for all types of the Common Present Tense. It is characterized by the functional impact and specialization to mark the present interest action (The Present Continuous Tense).

Key words: the grameme of Present Tense, The Present Continuous Tense, lexical parts, the moment of speaking.